

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО
CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-35>

УДК 344.13

О. М. ХРАМЦОВ

доктор юридичних наук, професор

професор кафедри кримінально-правових дисциплін

E-mail: akhramtsov@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

Харківській національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, Майдан Свободи, 4

ДЕТЕРМІНАНТИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ
ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 435-1 КК УКРАЇНИ (ОБРАЗА ЧЕСТІ ТА
ГІДНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ, ПОГРОЗА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЮ)

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Розв'язана війна росії проти України змусила законодавця належним чином подивитися на захист професійних честі та гідності, психічної недоторканості військовослужбовців. Результатом стала криміналізація образи та погрози насильством та іншими діями відносно військовослужбовців, членів їх родини та поширення відповідних матеріалів. Але ефективна протидія цього небезпечному соціально-правовому явищу неможлива без кримінологічного забезпечення, яке спрямоване на усунення причин та умов його виникнення і існування. Саме вплив на криміногенні фактори дозволить ефективно протидіяти останньому.

Короткий зміст основних результатів дослідження. В статті наголошується, що кримінальне правопорушення, яке передбачене ст. 435-1 КК України обумовлено низкою суб'єктивних та об'єктивних криміногенних факторів. Зазначається, що найважливішим серед них є політичні криміногенні фактори, до яких відносяться: відсутність в нашій країні універсальної політичної ідеології; зловживання з боку влади правилами політичної доцільності; вплив на свідомість українців влади країни-агресора, яка часто спекулює загальнолюдськими цінностями; наявність у владі нашої країни практики політико-правового популізму. Наголошується, що детермінанти даного кримінального правопорушення носять і ідеологічний характер. Це комплекс детермінант обумовлений відсутністю визначальної суспільної ідеології та національної ідеї. Важливою проблемою в цьому є занепад духовної сфери нашого суспільства, негативний вплив засобів масової інформації і особливо здійснення інформаційної війни та інформаційної тероризму. Не слід також ігнорувати суб'єктивні фактори, які породжують різні прояви кримінальної вербальної агресії і кримінального психічного насильства, проявом яких є правопорушення, що досліджується.

Висновок. Для здійснення кримінальної політики в сфері протидії правопорушенню, яке передбачене ст. 435 -1 КК України самих кримінально-правових заходів є явно недостатнім. Потребується належне кримінологічне забезпечення, яке є неможливим без аналіз криміногенних факторів (детермінант). Саме їх встановлення, аналіз та усунення повинно стати пріоритетними напрямком в діяльності суб'єктів запобігання цьому прояву кримінальної агресії та насильства.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *кримінальне правопорушення, агресія, насильство, образа, погроза, військовослужбовець, детермінанти злочинності, інформаційна війна, запобігання злочинності.*

Як цитувати: Храмцов О. М. Детермінанти кримінального правопорушення передбаченого статтею 435-1 КК України (образу честі та гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2025. Вип. 39. С. 319-329. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-35>

In cites: O. M. Khramtsov (2025). Determinants of the criminal offense provided for by article 435-1 of the CC of Ukraine (insulting the honor and dignity of a military serviceman, threat to a military serviceman). *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law",* (39), P. 319-329. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-35> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. В березні 2022 року законодавство про кримінальну відповідальність нашої країни було доповнене ст. 435-1, яка встановлює покарання за образу честі і гідності, погроза вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна військовослужбовцю, який здійснює заходи із забезпечення національної безпеки і оборони,

відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації, його близьким родичам чи членам сім'ї та за виготовлення та поширення матеріалів, які містять образу честі і гідності, погрозу вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна військовослужбовцю, який здійснює заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і

стримування збройної агресії Російської Федерації, його близьким родичам чи членам сім'ї.

Таке рішення законодавця викликало в наукових колах жваву дискусію щодо наступних проблем теорії та практики застосування даної норми: 1) доречності взагалі криміналізації образи як самостійного виду суспільно небезпечного діяння; 2) невизначеності ознак образи як кримінально-протиправного діяння; 3) помилковості розміщення даної норми у розділі «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення служби тощо. Авторські думки з приводу цих та інших кримінально-правових проблем були виказані нами в попередніх роботах.

Разом з тим, протидія даному кримінальному правопорушенню повинна бути здійснена і кримінологічними засобами. Але на жаль, за два роки дії даної норми такі пропозиції з боку науковців майже відсутні. Що є значним недоліком в кримінальній політиці в цій сфері. Кримінологічне запобігання не може бути ефективним без аналізу криміногенних факторів такої протиправної поведінки. Тому встановлення цих факторів, їх аналіз з урахуванням сучасного стану протидії агресії росії проти України є конче необхідними.

Стан наукового дослідження теми. Питаннями кримінальної політики в даній сфері займаються наступні науковці: Бандурка О. М. [7]; Бесчасний В. М. [6]; Батиргареева В. С. [11]; Волошенюк О. В. [24]; Голіна В.В. [12]; Зелінській А. Ф. [1]; Ігнатов О. М. [14]; Литвинов О. М. [7]; Орлов Ю. В. [3]; Шакун В. І. [2] та інші. Але роботи даних вчених стосувалися лише загальних питань впливу криміногенних факторів на стан насильницької та іншої злочинності. Криміногенні фактори, які обумовлюють образу честі і гідності, погроза вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна військовослужбовцю, який здійснює заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації, його близьким родичам чи членам сім'ї досліджені не були.

Мета дослідження полягає в наданні кримінологічної характеристики найбільш важливих криміногенних факторів, які обумовлюють правопорушення, яке передбачене ст. 435-1 КК України (Образа честі та гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю).

Основні результати дослідження. Ми вважаємо, що дане кримінальне правопорушення є проявом кримінальної вербальної агресії, зокрема кримінального психічного наси-

льства. Феномен агресії розглядається в сучасних дослідженнях в двох проявах: 1. соціально-політичному (розглядається к примус, експлуатація, вторгнення, експансія, тощо); 2. психолого-медичному (як прояв агресивності, жорстокості, девіантності, садизму тощо. В нашому випадку, має значення саме другий прояв кримінальної вербальної агресії.

Віднесення даного кримінального правопорушення до агресивно-насильницького вимагає від нас дослідити біологічні фактори, які впливають на такого роду кримінально-протиправну поведінку. Ми ні в якому разі не претендуємо на оригінальність, відводячи головну роль соціальним факторам, які породжують протиправну поведінку, яка передбачена ст. 435-1 КК України, але зазначаємо, що біологічні особливості, які особа отримує з народження: інтелект, темперамент, статеву поведінку, агресивність є тими суб'єктивними факторами, які сприяють разом з соціальними існуванню агресивно-насильницьких кримінальних правопорушень. У зв'язку з цим нагадаємо позицію видатного українського кримінолога А. Ф. Зелінського про те, що давно триває наукова суперечка про те, що є важливішим в житті людини – уроджені якості або отримані упродовж життя. Для кримінології ця дискусія має принципове значення, бо саме від неї залежать рекомендації про вибір шляхів і засобів протидії злочинності. Якщо злочинець створюється виключно середовищем, то зниження злочинності цілком залежить від соціального облаштування життя суспільства... Соціальне – це певним чином організоване біологічне, це лише різні форми руху матерії, такі як і механічні, хімічні, внутрішньоатомні. Особистість формується під впливом двох діючих одночасно потоків інформації – соціальної та генетичної [1, с. 58].

Але більшу увагу приділимо соціальним факторам появи та існування цього суспільно небезпечного явища. Першими з них можна назвати саме політичні. Величезна роль політичних факторів обумовлюється тим, що в детермінаційному ланцюгу злочинності саме політичні інтереси і конфлікти (відношення) нерідко визначають й економічні, й соціальні відношення: їх негативні сторони, що впливають на злочинність, у ряді випадків є первинними. З 1991 року Україна почала будувати самостійну незалежну державу, реформувати державний апарат та всі сфери життєдіяльності українського суспільства. Така діяльність, на думку, В. І. Шакуна неминує супроводжується загостренням суспільних відносин, породженням нових соціальних явищ, які не тільки

негативно впливають на життя людей, але і стають базою для вчинення нових злочинів [2, с. 3].

Ефективне усунення криміногенного впливу політичних чинників повинно будуватися ґрунтуватися на універсальній політичній ідеології. Як справедливо наголошує Орлов Ю. В., політична ідеологія є тим єднальним, системоутворюючим елементом публічного адміністрування, який в принципі здатен у державах перехідного періоду надати йому ознак синхронності, несуперечливості, зменшити криміногенну складову, забезпечити перспективну спрямованість [3, с. 367].

Кримінально-правова політика є частиною державної внутрішньої політики і заходить своє відображення в нормативному регулюванні суспільних відносин. І. О. Кресіна наголошує на тому, що політика – це найскладніший предмет правового опосередкування, оскільки в ній акумулюється величезна кількість суб'єктивних факторів, нерідко протилежних, різноспрямованих. Знайти розумний баланс цих устремлінь і є завданням права і закону [4, с. 469].

Разом з тим часто правові рішення обумовлюються владою як політична доцільність. Під нею повинна розумітися раціональна і практично корисна діяльність влади, яка в межах діючого законодавства (в тому числі в кримінального законодавства), спрямована на покращення життя суспільства, захист його в цілому та окремих його прошарків від протиправних посягань.

Разом з тим, урахування політичної доцільності не повинно порушувати фундаментальні засади діяльності держави. Як справедливо зазначає Ю. С. Шемшученко, міркування політичної доцільності не є підставою для прийняття закону з порушенням відповідної процедури, не у відповідності з чинною Конституцією України [5, с. 34]. Тому політична доцільність не повинна підмінювати принцип законності.

Важливим політичним чинником існування даного кримінального правопорушення є вплив влади країни агресора на свідомість громадян нашої країни. Росія і після закінчення війни залишиться для нашої країни агресором і джерелом впливу на свідомість наших громадян, якому слід поставити надійний бар'єр шляхом застосування низки політичних, ідеологічних, культурних та інших заходів. Як справедливо наголошує Ю. В. Орлов, РФ – це унікальний політичний суб'єкт, претензії якого по відношенню до України не обмежуються виключно раціональними компонентами та

прагматичним геополітичним розрахунком. Історично зумовлені та політично підживлювані ірраціональні колективно несвідомі комплекси у структурі взаємин двох народів, українського та російського, завжди додаватиме конфліктам, що розгортаються між ними, особливо гострих граней, які не можуть бути пояснені виключно в категоріях політичного або економічного інтересу [3, с. 397]. У зв'язку з цим виняткового значення набувають системні заходи протидії дезінформації, контрпропаганді та інформаційним війнам в цілому. Особливе значення в цьому отримує злагоджена взаємодія держави, суспільства та засобів масової інформації.

Важливим політичним чинником появи і існування даного кримінального правопорушення є поширений в Україні політико-правовий популізм. На думку В. М. Бесчасного, політико-правовий популізм передбачає фундаментальні розбіжності між проголошеними стратегіями у різних сферах соціального управління та реальними кроками щодо їх реалізації. Політичний популізм несе в собі елементи пропаганди та риторики, може ставати основою для підсилення емоційності та зміцнення автентичності. Водночас популістські електоральні ефекти не є тривалими. За короткостроковим піднесенням завжди йде період фрустрації, пов'язаний із розчаруванням, зневірою у спроможності публічної адміністрації, недовіри до державної влади, девальвацією її легітимності [6, с.35]. Така ситуація негативно відображається і на військових, які асоціюються як представники державної влади і як наслідок можуть потерпати від різноманітних образ та погроз.

Детермінанти даного кримінального правопорушення носять і ідеологічний характер. Це комплекс детермінант обумовлений відсутністю визначальної суспільної ідеології та національної ідеї. О. М. Бандурка та О. М. Литвинов з цього приводу наголошують, що ціннісний вакуум, що виник після розпаду СРСР і відходу від керівної ролі КПРС став найголовнішим фактором посилення криміналізму [7, с. 42]. В цілому, як відзначає Є. О. Гладкова, дається взнаки відсутність чітких і обґрунтованих ідей, які здатні об'єднати різні верстви населення, та й стратегію національного розвитку країни в цілому [8, с. 103]. Такі ідеї повинні бути сформовані владою разом із суспільством і впроваджені в діяльність державних органів, громадських організацій та суспільства в цілому.

Недоліки у політичній сфері нашого суспільства породжують кризові явища та загос-

творюють вплив негативних факторів у соціально-економічній, морально-психологічній та інших сферах. Важливою проблемою в цьому є занепад духовної сфери нашого суспільства, який пов'язаний, в першу чергу, з відсутністю конструктивної державної ідеології. Це призводить до занепаду суспільної моралі у нашій державі. На думку Е. Дюркгейма, мораль - це обов'язковий мінімум та суворобна необхідність, це хліб насущний, без якого суспільства не можуть жити [9, с. 56]. Розв'язана агресивна війна росії проти України лише загострила і вивела на новий рівень цю проблему.

Занепад суспільної моралі досягнув в Україні катастрофічних розмірів. Хамство, споживацьке ставлення до життя, руйнування загальнолюдських цінностей веде до духовного занепаду особливо серед молодого покоління. Виникає така ситуація, коли аморальність породжує таке явище, як злочинність, а злочинність в свою чергу породжує аморальність, бездуховність більшої частини суспільства.

Між злочинністю та її причинами та умовами встановлюються двосторонні зв'язки і як наслідок - злочинність діє на свої детермінанти у порядку зворотного зв'язку. О. М. Костенко справедливо наголошує, що сучасна злочинність в Україні не ізольованим явищем, а виступає органічним наслідком або симптомом більш фундаментального явища, яким виступає соціальна криза. Сьогоднішня злочинність є злочинністю кризового типу, яка породжується кризою соціальною і поглиблює цю кризу [10, с. 13].

Слід зазначити, що такі ситуації є природними і психофізіологічно обґрунтованими. У даному випадку діє принцип, який має психофізіологічну основу і який виражається прислів'ям «святе місце пустим не буває». Місце моралі займає її протилежність - антимораль. Як цілком слушно відзначає В. С. Батиргарєєва, якщо убожіє духовне, моральне начало в людині та суспільстві, неминуче посилюються споживацькі відносини, накопичення речей, біднішим стає внутрішній світ [11, с. 178].

Агресивні вербальні моделі поведінки обумовлені також наступними факторами: використанням вербальної агресії у спілкуванні в родині; агресивна вербальна поведінка відносно членів різних соціальних груп; вербальна агресія в засобах масової інформації, як елемент інформаційної війни (більш детально про це мова буде йти в роботі далі).

Навчання контролювати свої агресивні імпульси починається, в першу чергу, у сім'ї. Людина не перестає бути агресивною, досягнувши зрілості. Однак в результаті соціалізації

(процесу навчання контролювати свої агресивні імпульси та виражати їх у формах, дозволених в рамках суспільства та його норм) люди навчаються контролювати свої агресивні імпульси, що необхідно для життя в суспільстві. Інші індивіди залишаються дуже агресивними, але навчаються проявляти агресію більш тонкіше через вербальні (словесні) образи, погрози тощо. Залишаються і люди, чий агресивні імпульси знаходять вихід часто у фізичному насильстві, в тому числі і небезпечних кримінальних правопорушеннях.

Незрілі методи регулювання дисципліни дітей у родині з боку батьків, які в деяких випадках ігнорують негативну поведінку дитини або дозволяють їй вести себе таким чином, тоді коли в інших випадках погрожують фізичним покаранням, або використовують фізичну силу, ведуть до того, що дитина засвоює силові методи відстоювання своїх інтересів. Від вміння батьків навчати дітей позитивним формам вирішення конфліктних ситуацій залежить вибір стереотипів поведінки дитини в подальшому, буде вона агресивною чи ні.

Матеріали кримінальних справ, опитування практичних працівників правоохоронних органів, а також засуджених надають нам інформацію про соціальну дезорганізацію багатьох сімей, де виростили правопорушники, що схильні до агресії. Дійсно, дуже важко встановити, наскільки вплинула на морально-психологічну деформацію дітей соціальна дезорганізація сімей, бо становлення особистості відбувається під впливом багатьох факторів. Але безперечно, на становлення агресивної особистості впливає характер стосунків між батьками та дітьми, між братами та сестрами в одній родині. Діти, в родині яких сильний розлад, батьки яких відчужені та холодні до своїх дітей, більш схильні до агресії. На вибір агресивної поведінки впливає і стиль сімейного керівництва. Батьки, які використовують суворі покарання за негативні вчинки і які систематично не контролюють поведінку своїх дітей, ризикують встановити для себе той факт, що їх дитина є агресивною.

Ці негативні якості є основою для входження до агресивних груп молоді та груп з іншою негативною спрямованістю. У таких групах складаються свої норми спілкування, моделі поведінки при вирішенні складних життєвих ситуацій.

Важливе значення на формування особистості мають засоби масової інформації. Такої пропаганди жорстокості, насильства, сексу на екранах телевізорів, кінотеатрів, на сторінках журналів та газет ще ніколи не було

в нашому суспільстві. Особливо небезпечну дію це справляє на молодь. З входженням України в світовий ринок, з розвитком супутникового та кабельного телебачення ситуація значно змінилася, причому не в кращий бік. Протягом останніх десяти років наше суспільство і особливо його підрастаюче покоління стає об'єктом масового впливу кіно-теле-відео фільмів, друкованих видань, які щедро здобрені сценами насильства, жорстокості та знущаннями над людиною.

За теорією когнітивних неасоціацій Берковиця, те, як люди реагують на прочитане, почуте або побачене, залежить в основному від їх інтерпретації цього повідомлення, ідей, закладених в ньому та думок, які воно пробуджує. Цією теорією передбачено, що дія масмедіа на людину зумовлюється праймінгом - активацією специфічних спогадів у пам'яті людини. Насильство, яке відображається в засобах масової інформації, може пробудити відповідні думки та ідеї. А ці думки потім можуть активізувати конкретні емоції, наприклад, емоцію гніву, яка в свою чергу веде до конкретного виду поведінки - агресії. Також слід зазначити, що більшість психологів вважають цей процес більш-менш автоматичним, який не підлягає когнітивному або емоційному контролю з боку людини. Коло питань, які обговорюються в засобах масової інформації багато в чому визначають ті події і теми, які опиняються в центрі уваги широкої публіки. На наш погляд, в цьому, передусім, і виявляється ефект дії засобів масової інформації на суспільство. Представники засобів масової інформації можуть заперечити, що попит породжує пропозицію. Людям подобаються фільми з сценами насильства, романи з описом вбивств та знущань над людьми.

Справедливо повідомляє В. В. Голіна, що небувала пропаганда в засобах масової інформації, в кіно, по телебаченню жорстокості, насильства, розпусти, культу сили, зневажання особистості знімає її недоторканність, розпалює низькі пристрасті, уседозволеність [12, с. 373].

Засоби масової інформації : українські і закордонні можуть займатися інформаційними маніпуляціями і навіть здійснювати заходи інформаційної війни про українського суспільства, прикриваючись своєю опозиційністю до влади. ЗМІ при трансляції інформації можуть не дотримуватися ні правових і навіть етичних норм. Крім того в умовах динамічного потоку інформації не враховується ступінь її важливості і значущості для суспільства. Науковці називають таке явище інформаційним цинізмом,

при якому інформація стає не просто надлишковою, а починає виступати в якості засобу маніпуляції свідомістю людей [13, с. 344-345].

Дослідник проблеми загальнокримінальної насильницької злочинності в Україні О. М. Ігнатів називає наступні причини маніпулятивного викладення інформації ЗМІ : 1. причини, які пов'язані з упередженістю і суб'єктивізмом людей, що працюють у сфері масової комунікації (індивідуально-психологічні, особистісні особливості, прихильності, політичні пристрасті тощо); 2. причини, викликані політичними та соціально-економічними умовами, в яких працюють ЗМІ; 3. причини, обумовлені самим процесом функціонування ЗМІ. Однак, основною причиною, на думку дослідника, є прагнення збагачення [14, с. 325].

Іншим аспектом негативного впливу засобів масової інформації на суспільство є використання останніми так званої «мови ворожнечі» та ресентименту (ненависті). Такі дії прямо або побічно створюють у громадян негативне сприйняття осіб, що відрізняються за якимись соціальними ознаками, або пов'язаних із ними явищ, а також виражають неповагу до них. Такими особами можуть бути як колишні, так і діючі військовослужбовці, а також члени їх родин чи близькі особи.

Стаття 17 Конституції України визначає, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Звичайно ми не можемо обійти увагою таке сучасне явище як психологічна чи інформаційна війна. Саме вона була розв'язана Росією проти України набагато раніше ніж військова агресія. Під нею фахівці розуміють сукупність різних форм, методів і засобів дії на людей з метою зміни в бажаному напрямі їх психологічних характеристик (поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, мотивів, установок, стереотипів поведінки), а також групових норм, масових настроїв, суспільної свідомості в цілому [15, с. 91].

Насьогодні існує чотири підходи щодо визначення інформаційної війни. Представники першого визначають її як сукупність політико-правових, соціально-економічних, психологічних дій, що передбачають захоплення інформаційного простору, витіснення ворога з інформаційного простору, витіснення ворога з інформаційної сфери, знищення його комунікацій, позбавлення засобів передачі повідомлень, а також інші подібні цілі. На думку інших представників, інформаційна війна – це завжди найгостріша форма протистояння в

інформаційному просторі. В цьому протистоянні вони використовують особливий вид зброї – інформаційну. Згідно з третім підходом, інформаційна війна є формою забезпечення та ведення військових операцій із застосуванням електронних засобів. Четвертий підхід визначає інформаційну війну як кібернетичну війну, яка полягає в протистоянні між технічними системами.

У світі інформаційні війни можуть бути здійснені в наступних формах: конфлікт між державами (холодна війна); конфлікт між державою та недержавними організаціями (наприклад, терористичними); боротьба між окремими політичними одиницями під час виборчих компаній; війна проти власного населення з метою його перепрограмування; війна проти політики конкретних держав у сфері захисту прав людини, свободи слова та віросповідання тощо.

Слід зазначити, що всі ці форми ведення інформаційної війни передбачають вплив на психіку широких верств населення, порушення психічної недоторканості особи. Для цього використовується інформаційна зброя, яка поряд з нанесенням шкоди технічним засобам, програмному забезпеченню наносить шкоду психічному стану населення, спотворює інформацію, викликає негативні емоції та розчарування громадян. Здійснюється перекручування об'єктивної інформації, маніпуляція свідомістю, яка призводить до своєрідного втручання в психіку людей, нав'язування їм необхідних ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки. Це формує несприйняття громадянами влади, правоохоронних органів, інших державних установ, постійне втручання і перешкодження їх діяльності, спотворення діючих в суспільстві норм та правил поведінки. Це породжує впевненість, що можна навіть вчиняти кримінальні правопорушення для встановлення, на думку таких осіб, соціальної справедливості.

Така ситуація в Україні спостерігається упродовж декількох останніх років. Правоохоронні органи дуже мляво і невпевнено реагують на факти такого впливу і поведінку людей. Це стосується усіх представників громадськості, як патріотично налаштованих, так і тих, хто має антиукраїнську позицію. Право на силу повинно бути повернуто тільки державі. Звертаємо увагу, що саме право на силу, а не на насильство.

Для ведення інформаційної (психологічної) війни проти нашої країни існують необхідні передумови. Їх в 2011 році (тобто, до початку агресії Росії проти України) виділив

С. П. Смольц. Він вказує, що соціальна апатія, песимізм переважають в українському суспільстві. Втрата якості та престижу освіти, викривлення життєво-світоглядних орієнтирів призвело до безграмотності населення, поширення загальної пасивності в суспільно-політичному житті, повна деградація політичних еліт. Відповідно ми отримуємо інертне суспільство з пасивними громадянами [16, с. 73].

Зараз можемо констатувати, що ситуація ще більше ускладнилась. Це вимагає нових підходів в протидії таким загрозам. Основу інформаційної війни складають інформаційні впливи. Під останніми фахівці розуміють організоване, цілеспрямоване застосування спеціальних інформаційних засобів і технологій для внесення деструктивних змін у свідомість особистості, соціальних груп чи населення (корекція поведінки), в інформаційно-технічну інфраструктуру об'єкта впливу та на фізичний стан людини. Інформаційні впливи поділяються на інформаційно-технічні та інформаційно-психологічні. Інформаційно-технічний вплив – це вплив інформаційно-технічну інфраструктуру, а також вплив на фізичний стан людини, яка обслуговує цю інфраструктуру. В свою чергу, інформаційно-психологічний вплив на свідомість та підсвідомість особистості й населення з метою внесення змін в їх поведінку і світогляд. Базовими методами інформаційно-психологічного впливу є переконання та навіювання [17, с. 10].

Не дивлячись на те, що об'єктами деструктивного інформаційного впливу можуть виступати ідеологічно-психологічне середовище суспільства, система формування свідомості населення, громадська думка тощо, можемо констатувати, що завжди таке ураження спрямоване на психіку окремої людини, на її психічну недоторканість.

Ми підтримуємо Я. Малик, який наголошує, що головним завданням будь-якої інформаційної війни є маніпулювання свідомістю мас, внесення в неї ворожої ідеології, послаблення певних переконань, залякування широких верств населення внутрішнім та зовнішнім ворогом [18, с. 106]. Саме захист психіки окремо взятого громадянина від деструктивного інформаційного впливу повинен стати пріоритетом в діяльності відповідних державних органів, в тому числі і органів правопорядку.

Сучасні психологи-дослідники проблеми інформаційно-психологічної війни виділяють наступні ознаки впливу на психіку людини: насильницьке викривлення інформаційного простору об'єкта впливу; прихованість ме-

ханізму (особливо в мирний час); використання особливостей психофізіології людини для досягнення мети інформаційно-психологічного впливу [19, с. 65].

Деструктивний вплив на свідомість широких верств населення та окремих індивідумів може бути здійснений шляхом: дезінформації, пропаганди, диверсифікації громадської думки, психологічним тиском та поширенням чуток.

Дезінформація має декілька форм. Основними з них є: упереджене (тенденційне) викладення фактів, вони подаються в обмеженому та дозованому об'ємі, який не дозволяє громадянам побачити повну картину події; перекручування правдивих даних; використання як правдивої так і неправдивої інформації; використання тільки неправдивої інформації. Для цього використовуються заангажовані засоби масової інформації та окремі журналісти. Пропаганда дозволяє поширити необхідну інформацію для осіб, які ведуть інформаційно-психологічну війну. Вона здійснюється в різних сферах діяльності суспільства: економічній, політичній, художній, мистецькій та т.і.

Під диверсифікацією громадської думки розуміється розпорошення уваги влади на штучно створені проблеми і відволікання останньої від важливих проблем в суспільстві. Її формами науковці називають: дестабілізацію обстановки в державі чи окремих її регіонах; активізацію кампанії проти політичного курсу правлячої еліти держави та окремих її лідерів різними міжнародними установами; ініціювання антидемпінгових кампаній та іншого роду скандальних судових процесів, застосування міжнародних санкцій з інших причин [20, с. 24].

Під психологічним тиском в цій діяльності розуміється вплив на свідомість людини шляхом погроз, залякування з метою примусити останню до певної поведінки. Для цього застосовуються як фізичне так і психічне насильство.

Окремим видом психологічного впливу є поширення різних чуток за допомогою як офіційних, так і неофіційних каналів. Чутки є самостійним видом впливу на психіку людей. Чутки можуть характеризуватися обманом людини, погрожувати їй, викликати стан невпевненості та незахищеності. Їх поділяють за трьома параметрами: 1) за експресивною характеристикою: чутки-бажання, чутки залякування, роз'єднувальні агресивні чутки (перші мають на меті викликати у людей розчарування, деморалізувати останніх; другі формують у людей стан тривоги, небезпеки за власне існу-

вання та існування своїх близьких; треті вносять розлад в суспільство, створюють стан незадоволеності одних верств населення іншими); 2) за інформаційною характеристикою: абсолютно недостовірні, недостовірні, недостовірні з елементами правдоподібності, правдоподібні чутки; 3) за ступенем впливу на психіку, які варіюються від нейтральних і до таких, які викликають небезпечні психологічні стани у людини.

Важливим питанням з цього приводу є причина виникнення чуток. На наш погляд, такою причиною є відсутність офіційної інформації або її недостатній чи неповний характер. Відсутність інформації одразу компенсується чутками. Це, в свою чергу, призводить до зміни психічного здоров'я людини та зрушень у її цінностях. Життєвих орієнтирах, світогляду. Це, в свою чергу, на думку фахівців, призводить до проявів девіантної антисоціальної поведінки і створює небезпеку для суспільства та держави [21, с. 45].

Ще одним небезпечним наслідком такого інформаційного впливу є зміна емоційного стану широких верств населення. На думку О. Г. Юценка страх призводить до того, що у людини перестають працювати аналітичні центри, вона впадає в паніку і їй вкрай складно сприймати нові ідеї, якщо вони входять в конфлікт зі старими, які укорінені в її свідомості [22, с. 22].

Психологічні дослідження сучасного стану суспільства говорять про те, що негативного впливу зазнає практично все населення України. Серед негативних медико-психологічних наслідків, які спостерігаються зараз серед населення України, найбільш значущим стає високий ризик поширення і розвитку різноманітних порушень психічної сфери та психічні розлади [23, с. 67].

Змінюються і підходи щодо терористичних дій. Одним із проявів тероризму є психотероризм, під яким розуміється психологічний тиск на населення, владні структури, громадську думку, спонукання тих або інших суб'єктів до дій на користь терористів, для залякування використовуються комунікаційні технології і засоби. Фахівці такі дії відносять до «інформаційного тероризму», який відрізняється від інформаційної війни саме суб'єктами таких дій. Ними є не спецслужби іншої держави, а представники терористичних угруповань.

«Інформаційний тероризм – це небезпечне діяння з інформаційного впливу на соціальні групи й окремих осіб, державні органи влади та управління, пов'язані з поширенням

інформації, яка містить погрози переслідуванням, розправою, вбивствами, а також викривлення об'єктивної інформації, а також викривлення об'єктивної інформації, що спричиняє виникнення кризових ситуацій у державі, нагнітання страху й напруження в суспільстві [17, с. 33].

Внаслідок таких дій у громадян руйнуються навички критичного мислення та об'єктивної оцінки ситуації, спотворюються соціальні норми, знищуються традиційні підвалини існування людей. Вони стають керованими, у них виникає бажання руйнувати, знищувати, як їм вважається своїх ворогів. Такі суспільно небезпечні дії вимагають цілого комплексу заходів по протидії, які повинні здійснюватися як на загальному, так і спеціальному рівні. За декілька останніх років України істотно просунулася в цьому напрямку, але ще багато слід зробити.

Окремою, складною соціальною групою виступають внутрішньо переміщені особи. Їх кількість в Україні невпинно зростає. Значна кількість таких осіб успішно інтегруються до соціального середовища на іншій території. Разом з тим залишається велика частка осіб, які опинилися в складних економічних побутових умовах. Вони також тривалий час перебували в зоні бойових дій, що стало для них значним психотравмуючим фактором. На фоні цього у них виникають проблеми соціального, правового та психологічного характеру.

Процес їх адаптації ускладнений загостреним сприйняттям навколишньої дійсності, що призводить до високого рівня тривожності особистості. Труднощі із соціальною реінтеграцією продукують підвищений рівень агресивності особистості, який знаходить свій прояв як у фізичній, так і у вербальній агресії. Остання може бути спрямована і на військовослужбовців, яких вимушені переселенці можуть винити у своїх негараздах. Тому такі особи потребують додаткового медико-психологічного обстеження та супроводу.

Численні кримінологічні дослідження вказують на тісний зв'язок пияцтва та алкоголізму з агресивною злочинністю. Кримінальне правопорушення, передбачене ст. 435-1 КК України досить часто вчиняється особами в стані алкогольного сп'яніння.

За допомогою алкоголю людина руйнує моральні перепони для антисуспільної та злочинної поведінки. У цьому стані такі властивості людини як агресивність, жорстокість, негативізм виходять назовні і виявляються в різних видах антисуспільної поведінки: образах, хуліганських діях та ін.

Вплив алкоголю на вчинення агресивних кримінальних правопорушень, до яких беззаперечно відноситься кримінальне правопорушення, яке передбачене ст. 435-1 КК України здійснюється в наступних напрямках: 1) він впливає на психіку, емоції, волю людини та мотивацію її дій, тобто все те, що виступає причинами та умовами кримінально протиправної поведінки; 2) алкоголь підсилює такі особистісні якості злочинця, як цинічність, жорстокість, агресивність; 3) він призводить до збільшення рівня віктимізації таких осіб. Подібний вплив здійснює наркотизм та наркоманія.

Важливий вплив на поширення досліджуваних кримінальних правопорушень здійснює поширення правового нігілізму широких прошарків нашого суспільства. Під сутністю правового нігілізму фахівці розуміють втрату правом своєї цінності в очах окремого індивіду, певної соціальної групи або всього суспільства [24, с. 6-7]. Цілком зрозуміло, що образа та погроза військовослужбовцю є логічним продовженням не сприйняття широкими прошарками населення значення регулювання суспільних відносин нормами права. В цій системі координат це лише окремий епізод прояву правового нігілізму. Подібні дії вчиняються відносно правоохоронців, суддів, державних діячів та інших осіб, які уособлюють собою державний апарат.

На думку С. І. Куксенко, правовий нігілізм обумовлений історичними, політико-правовими, ментальними і навіть духовними особливостями розвитку соціуму [25, с. 28-29]. На жаль, ці особливості не дозволяють нам сподіватися не в короткостроковій і навіть не в середньостроковій перспективі на зміну стану правового нігілізму у суспільстві.

Висновки. Детермінація кримінального правопорушення, передбаченого ст. 435-1 КК України обумовлена низкою факторів. Важливими серед них є політичні криміногенні фактори, до яких відносяться: відсутність в нашій країні універсальної політичної ідеології; зловживання з боку влади правилами політичної доцільності; вплив на свідомість українців влади країни-агресора, яка часто спекулює загальнолюдськими цінностями; наявність у владі нашої країни практики політико-правового популізму. Останній передбачає фундаментальні розбіжності між проголошеними стратегіями у різних сферах соціального управління та реальними кроками щодо їх реалізації.

Детермінанти даного кримінального правопорушення носять і ідеологічний харак-

тер. Це комплекс детермінант обумовлений відсутністю визначальної суспільної ідеології та національної ідеї. В нашому суспільстві відсутні чіткі і обґрунтовані ідеї, які здатні об'єднати різні верстви населення. Такі ідеї повинні бути сформовані владою разом із суспільством і впроваджені в діяльність державних органів, громадських організацій та суспільства в цілому. Важливою проблемою в цьому є занепад духовної сфери нашого суспільства, який пов'язаний, в першу чергу, з відсутністю конструктивної державної ідеології. Це призводить до занепаду суспільної моралі у нашій державі. Розв'язана агресивна війна Росії проти України лише загострила і вивела на новий рівень цю проблему.

На засвоєння агресивної вербальної моделі поведінки виділяються і інші фактори, наприклад: 1) використання вербальної агресії в стосунках між членами однієї родини; 2)

агресивна форма поведінки між членами різних соціальних груп; 3) агресивній поведінці люди навчаються не тільки на дійсних прикладах (поведінка в родині або в соціальній групі), а і на символічних прикладах, які дають засоби масової інформації.

Важливою криміногенною детермінантою даного кримінального правопорушення є вплив засобів масової інформації, особливо з боку країни-агресора. В цьому випадку мова йде про проведення інформаційної війни і масового психологічного тероризму.

Негативний вплив на поширення досліджуваних кримінальних правопорушень здійснює поширення правового нігілізму широких прошарків нашого суспільства. Під сутністю правового нігілізму фахівці розуміють втрату правом своєї цінності в очах окремого індивіду, певної соціальної групи або всього суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Зелинский А. Ф. Криминология : курс лекций. Харьков : Прапор, 1996. 260 с.
2. Шакун В. І. Суспільство і злочинність : монографія. Київ : Атіка, 2003. 784 с.
3. Орлов Ю. В. Політико-криминологічна теорія протидії злочинності : монографія. Харків : Діса плюс, 2016. 656 с.
4. Кресіна І. О. Політика і право : проблеми співвідношення. *Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. 2003. Вип. 14. С. 467-472.
5. Шемшученко Ю. С. Що є право? *Антологія української юридичної думки*. В 10 т. Т. 1. / За ред. Ю. С. Шемшученка та інших. Київ : Видавничий Дім «Юридична книга», 2005. 325 с.
6. Бесчасний В. М. Криминологічне забезпечення протидії злочинності в Україні : монографія. Харків : Вспрві, 2017. 360 с.
7. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Роль держави у подоланні криміналізму. *Вісник Криминологічної асоціації України*. 2019. № 1 (20). С. 40-48.
8. Гладкова Є. О. Питання загальносоціального запобігання злочинності. *Вісник криминологічної асоціації України*. 2014. № 7. С. 101-108.
9. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. *Метод социологии : монография*. Москва : Наука, 1991. 575 с.
10. Костенко О. М. Не карою єдиною! Про концепцію «антикримінальних лещат». *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4/2 (52). С. 13-16.
11. Батиргарєєва В. С. Криминологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2002. 215 с.
12. Голина В.В. Специально-криминологическое предупреждение преступлений (теория и практика) : дис... д ра юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1994. 569 с.
13. Слотердайк П. Критика циничного разума. Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2001. 584 с.
14. Ігнатов О. М. Протидія загальнокримінальній насильницькій злочинності в Україні : монографія. Харків : Діса Плюс, 2013. 650 с.
15. Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека : світоглядно-правові аспекти : монографія. Харків : Майдан, 2011. 244 с.
16. Смольц С. П. Інформаційна війна як чинник формування суспільного буття. *Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2011. № 3. С. 70-74.
17. Історія інформаційно-психологічного протиборства: підруч. / Я. М. Жарков, Л. М. Компанцева, В. В. Остроухов, В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Є. Д. Скуліш; за загальною редакцією Є. Д. Скуліша. Київ : Науково-видавничий відділ НА СБ України, 2012. 212 с.
18. Малик Я. Інформаційна війна і Україна. *Науковий вісник «Демократичне врядування»*. 2015. Вип. 15. С. 104-112.

19. Дзюба М. Т., Жарков Я. М., Ольховой І. О., Онищук М. І. Нарис теорії і практики психологічних операцій : навчальний посіб. / під ред. В. В. Балабіна. Київ : ВІТІ НТУУ «КПІ», 2006. 132 с.
20. Марута Н. О., Маркова М. В. Інформаційно-психологічна війна як новий виклик сучасності : стан проблеми та напрямки її подолання. *Український вісник психоневрології*. 2015. Т. 23. Вип. 3 (84). С. 21-28.
21. Петрик В., Жарков Я., Дзюба М. Небезпеки особистості в інформаційному просторі. *Юридичний журнал*. 2007. № 2. С. 45-46.
22. Ющенко А. Г. Україна об'язана виграти інформаційну війну. *Україна : третє тисячоліття*. 2014. № 3. С. 21-23.
23. Волошин П. В., Марута Н. О., Шестопалова Л. Ф. Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах : метод. рекомендації. Харків : МОЗ України 2014. 79 с.
24. Волошенюк О. В. Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві : автореф. канд. юрид. наук : 12.00.08 : Університет внутрішніх справ МВС України. Харків, 2000. 18 с.
25. Куксенко С. І. Правовий нігілізм як одна з перешкод європейської інтеграції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 35. Т. 1. С. 28-31.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2025

Стаття рекомендована до друку 27.05.2025

O. M. KHRAMTSOV

Doctor of law, professor

Professor of the Department of Criminal Law

E-mail: akhramtsov@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

V.N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Maidan Svobody, 4

DETERMINANTS OF THE CRIMINAL OFFENSE PROVIDED FOR BY ARTICLE 435-1 OF THE CC OF UKRAINE (INSULTING THE HONOR AND DIGNITY OF A MILITARY SERVICEMAN, THREAT TO A MILITARY SERVICEMAN)

ANNOTATION. *Introduction.* The unleashed war of Russia against Ukraine forced the legislator to properly look at the protection of professional honor and dignity, mental integrity of military personnel. The result was the criminalization of insults and threats of violence and other actions against military personnel and their family members and the distribution of relevant materials. But effective counteraction to this dangerous socio-legal phenomenon is impossible without criminological support, which is aimed at elimination the causes and conditions of its occurrence and existence. It is the impact on criminogenic factors that will allow to effectively counteract the latter.

Summary of the main results of the study. The article emphasizes that the criminal offense provided for in Art. 435-1 of the Criminal Code of Ukraine, caused by a number of subjective and objective criminogenic factors. It is noted that the most important among them are political criminogenic factors, which include: the absence of a universal political ideology in our country; abuse of the rules of political expediency by the authorities; influence on the consciousness of Ukrainians by the government of the aggressor country, which often speculates on universal values; presence of the practice of political and legal populism in the activities of the power structures of our country. It is emphasized that the determinants of this criminal offense are also ideological in nature. This complex of determinants is caused by the absence of a defining social ideology and national idea. An important element of this complex of determinants is the decline of the spiritual sphere of our society, the negative influence of the mass media, and especially the implementation of information warfare and information terrorism. One should also not ignore the subjective factors that give rise to various manifestations of criminal verbal aggression and criminal mental violence, the manifestation of which is the offense under investigation.

Conclusion. For the implementation of criminal policy in the field of combating the offense provided for in Art. 435-1 of the Criminal Code of Ukraine, the criminal law measures themselves are clearly not enough. Proper criminological support is required, which is impossible without an analysis of criminogenic factors (determinants). It is their establishment, analysis and elimination that should become a priority area in the activities of the subjects of prevention of this manifestation of criminal aggression and violence.

KEY WORDS: *aggression, crime prevention, criminal offense, determinants of crime, information warfare, insult, military serviceman, threat, violence.*

REFERENCES

1. Zelinsky A. F. Criminology : a course of lectures . Kharkiv: Prapor, 1996. 260 p. (in Ukrainian)
2. Shakun V. I. Society and crime: a monograph. Kyiv: Atika, 2003. 784 p. (in Ukrainian)
3. Orlov Yu. V. Political and criminological theory of crime prevention: monograph. Kharkiv: Disa plus, 2016. 656 p. (in Ukrainian)

4. Kresina I. O. Politics and law: problems of correlation. Legal State. *Yearbook of scientific works of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine*. 2003. Issue 14. P. 467-472. (in Ukrainian)
5. Shemshuchenko Yu. S. What is law? *Anthology of Ukrainian legal thought*. In 10 volumes. V. 1. / Under the editorship of Yu. S. Shemshuchenko and others. Kyiv: Publishing House "Legal Book", 2005. 325 p. (in Ukrainian)
6. Beschasnyi V. M. Criminological support for combating crime in Ukraine: a monograph. Kharkiv: In the case, 2017. 360 p. (in Ukrainian)
7. Bandurka O. M., Litvinov O. M. The role of the state in overcoming criminalism. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*. 2019. No. 1 (20). P. 40-48. (in Ukrainian)
8. Hladkova E.O. The issue of general social crime prevention. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*. 2014. No. 7. P. 101-108. (in Ukrainian)
9. Durkheim E. About social work separation. *Method of sociology : monograph*. Moscow: Nauka, 1991. 575 p.
10. Kostenko O. M. Not a single punishment! About the concept of " anti-criminal vices". *Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*. 2017. No. 4/2 (52). P. 13-16. (in Ukrainian)
11. Batyrgareeva V. S. Criminological characteristics and prevention of thuggery combined with home invasion: diss. ... candidate law Sciences: 12.00.08. Kharkiv, 2002. 215 p. (in Ukrainian)
12. Holina V.V. Special criminological prevention of crimes (theory and practice) : dissertation of doctor of legal sciences: 12.00.08. Kharkiv, 1994. 569 p. (in Ukrainian)
13. Sloterdijk P. Criticism of the cynical mind. Ekaterinburg : Ural University Publishing House, 2001. 584 p.
14. Ignatov O. M. Countermeasures against general criminal violent crime in Ukraine: monograph. Kharkiv: Disa Plus, 2013. 650 p. (in Ukrainian)
15. Dzoban O. P., Pylypchuk V. G. Informational violence and security: ideological and legal aspects: monograph. Kharkiv: Maidan, 2011. 244 p. (in Ukrainian)
16. Smolts S.P. Information war as a factor in the formation of social existence. *Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute". Philosophy. Psychology. Pedagogy*. 2011. No. 3. P. 70-74. (in Ukrainian)
17. The history of informational and psychological conflict: textbook / Ya. M. Zharkov, L. M. Kompantseva, V. V. Ostroukhov, V. M. Petryk, M. M. Prysiashnyuk, E. D. Skulish; edited by E. D. Skulish. Kyiv: Scientific and publishing department of the National Academy of Secret Service of Ukraine, 2012. 212 p. (in Ukrainian)
18. Malik Ya. Information war and Ukraine. *Scientific Bulletin "Democratic Governance"*. 2015. Issue 15. P. 104-112. (in Ukrainian)
19. Dzyuba M. T., Zharkov Ya. M., Olkhovoi I. O., Onyshchuk M. I. An outline of the theory and practice of psychological operations: a study guide. / edited by V. V. Balabin. Kyiv: VITI NTUU "KPI", 2006. 132 p. (in Ukrainian)
20. Maruta N. O., Markova M. V. Informational and psychological warfare as a new challenge of modernity: the state of the problem and ways to overcome it. *Ukrainian Herald of Psychoneurology*. 2015. Volume 23, Issue 3 (84). P. 21-28. (in Ukrainian)
21. Petryk V., Zharkov Ya., Dzyuba M. Dangers of personality in the information space. *Legal journal* . 2007. No. 2 . P. 45-46. (in Ukrainian)
22. Yushchenko A. G. Ukraine obliged to win informational war. *Ukraine: the third millennium*. 2014. No. 3. P. 21-23. (in Ukrainian)
23. Voloshyn P.V., Maruta N.O., Shestopalova L.F. Diagnostics, therapy and prevention of medical and psychological consequences of combat actions in modern conditions: method. recommendations Kharkiv: Ministry of Health of Ukraine, 2014. 79 p. (in Ukrainian)
24. Volosheniuk O. V. Legal nihilism in the post-Soviet society: autoref. cand. of legal sciences: 12.00.08: University of Internal Affairs of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Kharkiv, 2000. 18 p. (in Ukrainian)
25. Kuksenko S. I. Legal nihilism as one of the obstacles to European integration. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence*. 2018. No. 35. Vol. 1. P. 28-31. (in Ukrainian)

The article was received by the editors 20.04.2025

The article is recommended for printing 27.05.2025